

**XIX ASR BRITANIYA MANBALARIDA XORAZM (XIVA) XONLIGI:
GEOSIYOSIY QARASHLAR VA ETNOGRAFIK KUZATUVLAR**

Madaminova Gulasal Jasurbekovna

*Mustaqil izlanuvchi, Toshkent shahri 295-sonli maktab ingliz tili
o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur tezisda XIX asr Britaniya harbiy-diplomatik va sayohat manbalarida Xorazm (Xiva) xonligining geosiyosiy ahamiyati hamda etnografik qiyofasi yoritilgan. James Abbott, Alexander Burnes va Richmond Shakespear asarlari tahlili misolida G'arb tarixshunosligidagi ob'ektiv ma'lumotlar va evrotsentrik qarashlar qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Xivax onligi, Katta o'yin, Britaniya manbalari, James Abbott, xonlik arxivlari, despotizm, Sart, tarixnavislik.

Abstract. This thesis examines the geopolitical significance and ethnographic depiction of the Khorezm (Khiva) Khanate in 19th-century British military-diplomatic and travel sources. Through the analysis of works by James Abbott, Alexander Burnes, and Richmond Shakespear, the paper balances Western historiographical observations against Eurocentric concepts.

Keywords: Khanate of Khiva, Great Game, British sources, James Abbott, khanate archives, despotism, Sart, historiography.

Terminologik izoh

Mazkur tezisda “Xorazm (Xiva) xonligi” birikmasi ataylab qo'llanadi. “Xorazm” nomi hudud va davlatning mahalliy tarixiy-geografik an'anadagi nomlanishini ifodalasa, “Xiva xonligi” XIX–XX asrlar Rossiya va G'arb tarixshunosligidaga keng qaror topgan siyosiy-hududiy atamadir. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ham “Khanate of Khiva” atamasi Xorazm hududidagi Qo'ng'irotlar siyosiy tuzilmasini anglatish uchun qo'llanadi [Wood, 2019]. Shu sababli

atamalarni bir-birini inkor qiluvchi nomlar sifatida emas, balki turli tarixshunoslik an'analarini aks ettiruvchi tushunchalar sifatida ishlatish maqsadga muvofiqdir.

Kirish

XIX asrda Markaziy Osiyo, xususan Xorazm hududi Rossiya imperiyasining janubga siljishi va Britaniya imperiyasining Hindiston xavfsizligi bilan bog'liq strategik manfaatlari kesishgan makonga aylandi. Tarixshunoslikda "Katta o'yin" deb yuritiladigan geosiyosiy raqobat sharoitida Xorazmning Amudaryoning quyi oqimidagi mavqeyi, savdo yo'llari va Afg'oniston hamda Eron yo'nalishlariga nisbatan geografik joylashuvi Britaniya kuzatuvchilarining e'tiborini tortdi. Oxford Research Encyclopedia ham "Khanate of Khiva"ni Xorazm hududidagi siyosiy tuzilma sifatida tavsiflaydi va "Khorezm" nomining mahalliy an'anada keng qo'llanganini qayd etadi [Wood, 2019].

Mazkur tezisning maqsadi XIX asr Britaniya manbalarida Xorazm (Xiva) xonligining qanday tasvirlanganini, ushbu tasvirlarda geosiyosiy manfaatlar qanday aks etganini hamda etnografik kuzatuvlarning tarixiy qiymati va chegaralarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda, avvalo, mualliflarning Xorazm haqidagi ma'lumotlari emas, balki bu ma'lumotlarning qanday sharoitda yaratilgani va qanday siyosiy hamda madaniy qarashlar orqali talqin qilingani masalasiga e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot manbalari va metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy manbalarini James Abbotning 1843-yilda nashr etilgan ikki jildlik sayohat va kuzatuvlari [Abbott, 1843], Alexander Burnesning 1834-yilgi Markaziy Osiyoga oid asari [Burnes, 1834] hamda Richmond Shakespearning 1842-yildagi safar haqidagi yozuvlari [Shakespeare, 1842] tashkil etadi. Mazkur materiallar diplomatik yozishmalar bilan cheklanmaydi; ular harbiy-diplomatik missiya, sayohat va shaxsiy kuzatuvlarni ham o'z ichiga oladi. Shu bois tezisda "Britaniya diplomatik manbalari" o'rniga kengroq va metodologik jihatdan aniqroq "Britaniya manbalari" atamasi qo'llanadi.

Manbalarni tahlil qilishda manbashunoslik va tarixshunoslik yondashuvlari asos qilib olindi. Har bir muallifning Xorazmga kelish maqsadi, siyosiy mavqeyi, kuzatuv doirasi va qo'llagan terminologiyasi hisobga olinadi. Ayniqsa, “despotik” kabi baholovchi tushunchalar Xorazm siyosiy tizimining bevosita tavsifi sifatida emas, balki XIX asr Yevropa siyosiy tafakkurining manbadagi aks-sadosi sifatida talqin qilinadi.

Asosiy natijalar va tahlil

1. Xorazmning geosiyosiy ahamiyati. Britaniya manbalarida Xorazmga qiziqishning muhim sabablaridan biri uning Rossiya imperiyasining janubga kengayishi bilan bog'liq strategik o'rni edi. James Abbottning Xivaga qilgan missiyasi bu holatning yorqin misolidir. Uning 1839–1840-yillardagi safari davomida to'plangan ma'lumotlar saroy, siyosiy muhit, hududning geografik xususiyatlari va mahalliy jamiyat haqidagi kuzatuvlarni qamrab olgan [Abbott, 1843]. Demak, bu manbalarni faqat etnografik tavsif emas, balki Britaniyaning Markaziy Osiyo haqidagi strategik tasavvurlarini shakllantirgan material sifatida ham ko'rish mumkin.

2. Siyosiy tuzumning Britaniya manbalaridagi tasviri. Britaniya kuzatuvchilarining ayrimlari Xorazmdagi siyosiy boshqaruvni Yevropa siyosiy kategoriyalari asosida “despotik” deb baholagan. Biroq bunday ta'rifni tarixiy haqiqatning tayyor ifodasi sifatida qabul qilish manbaning xususiyatini soddalashtiradi. Abbottning saroy va ma'muriy muhit haqidagi kuzatuvlari hukmdor hokimiyatining amaldorlar, qozilar, diniy arboblardan va qabila vakillari bilan munosabatlar doirasida amalga oshganini ko'rsatadi [Abbott, 1843]. Shuning uchun manbalarni o'rganishda “despotizm” tushunchasining o'zi ham alohida manbashunoslik muammosi sifatida qaralishi lozim. Arxiv hujjatlari ham adolatli sud tizimi shakllanganini tasdiqlaydi [Sartori, Abdurasulov, 2020].

3. Etnografik kuzatuvlar va tarixiy terminologiya. Britaniya mualliflari Xorazm aholisi, xo'jalik faoliyati, turmush tarzi va ijtimoiy guruhlar haqida ko'plab kuzatuvlar qoldirgan. Manbalarda o'troq aholi, o'zbeklar, turkmanlar va

qoraqalpoqlar haqida turli ma'lumotlar uchraydi. Biroq bunday tasniflarni zamonaviy etnik kategoriyalar bilan to'g'ridan-to'g'ri tenglashtirish metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Xususan, "Sart" atamasi XIX asr manbalarida muayyan ijtimoiy-madaniy guruhni anglatgan tarixiy termin sifatida o'rganilishi kerak. Shu nuqtayi nazardan Britaniya manbalari nafaqat etnografik ma'lumot, balki XIX asr Yevropa kuzatuvchisining mahalliy jamiyatni tasniflash usulini ham aks ettiradi.

4. Britaniya manbalarining tarixiy qiymati va cheklovlari. Ushbu manbalarning asosiy ilmiy qiymati Xorazmning siyosiy muhiti, saroy hayoti, ijtimoiy guruhlari va tashqi aloqalariga doir bevosita kuzatuvlarni saqlaganidadir. Shu bilan birga, mualliflarning diplomatik yoki harbiy vazifalari, cheklangan kuzatuv doirasi va Britaniya imperiyasining strategik manfaatlari ularning xulosalariga ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun Britaniya materiallarini mahalliy tarixiy asarlar va Rossiya imperiyasi hujjatlari bilan qiyoslash manba ma'lumotlarini tekshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa

XIX asr Britaniya manbalari Xorazm (Xiva) xonligining siyosiy, ijtimoiy va etnografik tarixini o'rganishda muhim manba qatlamini tashkil etadi. Ularning ahamiyati faqat Xorazm haqidagi ma'lumotlarning ko'pligida emas, balki Britaniya kuzatuvchilarining ushbu hududni qanday siyosiy va madaniy kategoriyalar orqali tasvirlaganida ham namoyon bo'ladi. Shu jihatdan manbalarni tanqidiy o'qish Xorazmning XIX asrdagi tarixiy qiyofasini bir tomonlama tashqi kuzatuv orqali emas, turli manbalar kesishmasida tiklash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Britaniya manbalarini mahalliy tarixiy an'ana va Rossiya imperiyasi hujjatlari bilan qiyosiy o'rganish Xorazmning siyosiy tuzilishi, ijtimoiy tarkibi va geosiyosiy mavqeyiga doir yanada asoslangan xulosalar chiqarish imkonini beradi. Shu sababli Britaniya materiallari mustaqil va mutlaq haqiqat manbai sifatida emas, balki XIX asr Xorazmini o'rganishda muayyan siyosiy va intellektual kontekstda yaratilgan tarixiy dalillar sifatida

baholanishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati / References

1. Abbott, J. (1843). Narrative of a Journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the Late Russian Invasion of Khiva; with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism. 2 vols. London: W. H. Allen and Co.
2. Burnes, A. (1834). Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore. 3 vols. London: John Murray.
3. Shakespear, R. (1842). A Personal Narrative of a Journey from Heraut to Ourenbourg, on the Caspian, in 1840. Blackwood's Edinburgh Magazine, Vol. 51, June 1842, pp. 691–720.
4. Sartori, P., & Abdurasulov, U. (2020). Seeking Justice at the Court of the Khans of Khiva (19th–Early 20th Centuries). Leiden: Brill.
5. Wood, W. (2019). Khorezm and the Khanate of Khiva. Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Oxford University Press.